

Онаалгаларны күүседиринге удуртулга¹

Тыва дылдың шылгалдазының онаалгаларын күүседиринге 3 шак 55 минут (235 мин.) бердинер. Ажыл **9 онаалгалыг 3 кезектен** тургустунган.

1-ги кезекте чаңгыс онаалга кирип турар. Ук онаалгада дыңнааны сөзүглелге улуг эвес бижимел ажыл (**кыска эдертиг**) кирген. Кыска эдертигге бижиир сөзүглелди 2 катап дыңнаар. Бо онаалганы аңгы **харыылар бланкызынче** бижип күүседир.

2-ги кезек 7 онаалгадан тургустунган (2-8). Сөзүглелдерге болгаш чижектерге даянып, **2-8 дугаар** онаалгаларны күүседир. Шын харыыларны сөстөр, сөс каттыжышкыны болгаш саннар-биле 1 дугаарлыг **харыылар бланкызынче** ушта бижип күүседир.

3-кү кезекте чаңгыс онаалга кирип турар. Ук онаалгада 2-ги кезекте номчаан сөзүглелинге даянып, **угаап боданышкынныг чогаадыгны** бижиир. Чогаадыгны **харыылар бланкызынга** бижип күүседир.

Шылгалда эгелээнинин соонда, 70 минут эрткенде, бир эвес бар болза, орфографтыг словарьларны ажыглаарын чөпшээрер болур.

Онаалгаларны бердинген чурумун ёзугаар харыылаарын сүмелеп турар бис. Шак чидирбези-биле билбес онаалганы арттырып кааш, дараазында онаалгазынче кириңер. Онаалгаларны күүседип каапкан соонда үе артса, кылдынмаан онаалганы катап күүседирин кызыңар.

Онаалгалар бөдүүнүн болгаш нарынын барымдаалап, баллдар системазы-биле үнелеттинер. Шупту онаалгаларны күүсеткен түңнелинде алган балдарны кадыпкаш, бүгү ажылдың түңнелин үндүрер. Ынчангаш хөй баллдар ажылдап алырын кызыдыңар.

ХАРЫЫЛАР БЛАНКЫЗЫНЫҢ АРТЫНГА ШУУТ БИЖИП БОЛБАС!

Чедиишкиннерни күзедивис!

¹Удуртулганы ФИПИ-ниң сайтындан алган (www.fipi.ru)

2-ги вариант

1-ги кезек

1

Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнааш, **кыска эдертигни** бжиңер. Баштай онаалганың дугаарын айыткаш, 2 дугаарлыг харыылар бланкызының саазынынга күүсединер.

Сактып алыңар! Эдертигни бжиирде, сөзүглелдиң иштики темаларының болгаш бүдүн бодунуң утказын дамчыдар.

Эдертигниң хемчээли 70-ден эвээш эвес сөс болур.

Эдертигни билдингир, чараш хол үжүү-биле бжиңер.

2-ги кезек

Сөзүглелдерге болгаш чижектерге даянып **2-9 дугаар** онаалгаларны күүсединер. Харыыларны сөстөр, сөс каттыжышышкыны болгаш саннар-биле 1 дугаарлыг харыылар бланкызынче демдеглеңер

2

Синтаксистиг сайгарылга.

Сөзүглелди номчуңар.

Чазак-чагырга черлери бойдустуң байлактарын (черни, сугну, арга-ыяшты, агаарны, ажыктыг казымалдарны, дириг амытаннарны) шын ажыглаар дугайында сагыш салыышкынны чорудуп, бойдус камгалалын күштелдирер дугайында улуг хемчеглерни ап турар. Бойдус кижиги төрөлгөтөнгө оттулар чүүлдү, янзы-бүрү рудаларны, тудуг материалдарын берип турар.

Грамматиктиг ооргазын шын ушта бижээн харыының дугаарын айтыңар.

1) *шын ажыглаар дугайында сагыш салыышкын*

2) *Бойдус берип турар*

3) *Чазак-чагырга черлери тудуг материалдарын берип турар*

3

Пунктуастьг сайгарылга.

Бижик демдектерин салып болурун хайгаараңар. Чаңгыс аймак сөглекчилерни аңгылаар биче сектиң дугаарын айтыңар.

Кандыг-бир тодаргай девискээрниң климады ооң географтыг туружундан онза хамааржыр (1) Чижээлээрге (2) океаннар (3) далайлар чоогунда чыдар чурттуң агаар-бойдузу чылыг-чымчак (4) хөй чаашкыннарлыг (5) хар көвей дүжер (6) кааң хүннер эвээш болур (7)

4

Синтаксистиг сайгарылга.

«**Агаар-бойдузу чылыг-чымчак**» деп сөс каттыжышышкынын каттыжылга холбаалыг болур кылдыр эде тургузуңар.

5

Орфографтыг сайгарылга.

Үлегерлеп алган сөстү канчаар бжиирин **шын тайылбырлаан** чижектиң дугаарын айтыңар.

- 1) **Океаннар** –орус дылдан үлегерлеп алган сөске тыва кожумак немежирге, ол тыва кожумакка кандыг ажык үн турары үлегерлээн сөстүң сөөлгү слогунда ажык үнден хамааржыр. Сөөлгү слогта кадыг ажык үн турар болза, тыва кожумакка база кадыг ажык үн турар.
- 2) **Ансамбль** – чымчак демдек-биле төнгөн чүве адынга хамаарылга кожумаа немежирге, чымчак демдекти бижиир.
- 3) **Климат** – сөөлү дүлей үнге төнгөн чүве адынга хамаарылга кожумаа немежирге, ук үн дүлей хевээр артып каар.

Сөзүглелди номчааш, 6-9 дугаар онаалгаларны күүседиңер

Заказниктер

“Бойдустан хоорулган кижиги – авазының
эмиинден чарылган төл-биле дөмей”
(Индий улустуң үлегер чугаазы)

(1) Тываның девискээринде аңнаарын, балык тударын, ыяш кезерин хоругдаан заказниктер деп адаар бойдус камгалаар, эртем-шинчилел ажылы чорудар черлерни тургускан. (2) Республикада Азастың заповедниги, Балгазынның, Тере-Хөлдүң, Дерзигниң, Шанның, Хүтгүң, Хиндиктиг-Хөлдүң, Чербиниң болгаш өске-даа черлерниң заказниктери бар.

(3) Тожуда Азас хемниң унунда сарыг-кундус камгалаар заповедник бар. (4) Тываның девискээриниң өске черлеринде бо дириг амытан чок. (5) Ынчангаш маңаа заповедникти тургузуп, сарыг-кундустуң амыдырал-байдалын өөренип, ооң саны өзүп азы өспейн турар бе, ону республиканың өске девискээринге өстүрер арга бар бе дээрзин өөренип, шинчилеп турар. (6) Бо аңны өстүрерин шиитпирлеп, Азас хемден балык тударын, заповедниктиң девискээринден ыяш кезип белеткээрин шуут хоругдаан.

(7) Таңды районнуң девискээринде Балгазын заказнигин ында хадыны, аң-меңни камгалаар сорулга-биле тургускан. (9) Республикада хады эвээш. (10) Ынчангаш чүге чүгле бо черде хады үнүп турарын өөренип көөрү-биле, хадылыг черге кандыг дириг амытаннар чурттап турумчуурунга таарымчалыгыл дээрзин өөренип көөрү-биле шинчилелдер кылдынып турар. (11) Ыяш кезерин мында шуут хоругдаан.

(12) Тываның өске заказниктериниң сорулгалары база-ла барык шак ындыг. (13) Заказниктерни тургускан чорук Тываның аң-меңин, арга-ыяжын камгалаар, көвүдедир, аң-меңниң аажы-чаңын өөренип көөрүңге болгаш өске-даа эртем-шинчилел ажылдары кылып чорударыңга улуг идиг бооп турар. (14) Ынчангаш бойдус камгалаарының айтырыы болза бүгү кижилерниң херээ, күрүнениң чугула сорулгазы болур. (15) Бо ажылга бүгү школачылар, аныктар эң-не идепкейлиг киржип, күрүнениң чугула херээңге улуг дузаны чедирер ужурлуг. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык «Тыва дугайында чугаалар»)

6 Сөзүглелдин сайгарылгазы

Заказниктер бойдушту камгалаарыңга болгаш шинчилээринге чугула рольду ойнап турар дээрзин **бадыткап турар домактың дугаарын** айыт.

- 1) Чүгле үнелиг аңнарны өстүрүп, көвүдедиринге заказниктер улуг рольдуг.
- 2) Заказниктер чидип бар чыдар үнүштерни, дириг амытаннарны камгалап, бойдуштуң бүгү байлаан кадагалаарынга, шинчилел ажылдары кылырынга улуг рольдуг.
- 3) Янзы-бүрү ыяш-дажын тудугга ажыглаары-биле заказниктер таарымчалыг

7

Дылдың чурумалдыг аргаларынга сайгарылга.
Деңнелге ажыглаан домактың дугаарын айтыңар.

- 1) Тываның девискээриниң Тожудан өске черлеринде сарыг-кундус чок.
- 2) Кундуштуң кежи үнелиг.
- 3) Бойдус камгалаарының айтырыы – бүгү кижилерниң херээ, күрүнениң чугула сорулгазы болур.
- 4) Бойдустан хоорулган кижии – авазының эмиинден чарылган төл-биле дөмей.

8

Лексиктиг сайгарылга.

Сорулга деп сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр.

3-кү кезек

2-ги кезекте бердинген сөзүглелге даянып, 9 дугаар онаалганы күүседир. 2 дугаарлыг харыылар бланкызының саазынынга угаап боданыышкынныг чогаадыг бижиир.

9

«Бойдушту камгалаары – бүгү кижилерниң херээ» деп угаап-бодаар кыска чогаадыгдан бижииңер. Бодуңарның бодалыңарны бадыткаары-биле сөзүглелден чижектерни кирип, 70-ден эвээш эвес сөстүг кыска чогаадыгны бижииңер. Ону билдингир болгаш арыг кылдыр күүседиңер.